

Indledning

Arbejdet ændrer karakter i disse år. Den tyske sociolog Ulrich Beck taler i sin fremtidsdiagnose om *Brasilianisering* af arbejdet. Han mener, at vi i stigende grad vil se helt andre forløb i de individuelt komponenterede arbejdsliv end livslang ansættelse. I stedet vil vi se skift mellem arbejde i forskellige sektorer og mellem vidt forskellige former for ansættelse – for eksempel som sælger, småhandlende, håndværker og udbyder af personlig serviceydelser – blandet med uddannelse og andre frivillige aktiviteter. Derfor forandres også den mening og betydning vi som personer tilskriver arbejdet i vores tilværelse, den måde hvorpå vi bringer vores subjektivitet i spil i arbejdssituationen, samt den måde hvorpå arbejdet sætter vores erfaringshorisont.

Selv om der er et stykke fra dansk virkelighed til Brasilianisering, ses tendenser til at subjektet indgår i arbejdet på en anden måde end tidligere. Det skyldes for det første at der er sket en forskydning mellem sektorer fra industri til service. Det betyder at der er flere og flere funktioner, hvor man er nødt til i et vist omfang at investere sig selv som individ i arbejdsprocessen. Nye områder inddrages i arbejdssfæren, og blandt andet omsorg er blevet til 'emotionelt arbejde'. For det andet stiller nye produktionskoncepter, med fokus på fleksibilitet, kvalitet, øget ansvar til medarbejdere mm., øgede krav til de ansatte om at lægge deres sjæl i arbejdet. Det betyder blandt andet at grænserne mellem arbejdet og de øvrige livssfærer oplødes og sløres. Derudover ændrer arbejdsrelationerne sig i ret-

ning af en løsere tilknytning til arbejdsstedet, arbejdsgiveren og kollegerne. Meget arbejde bliver mere abstrakt, symbolhåndterende og orienteret mod anvendelse af forskellige former for informationsteknologi, og der er tendenser til virtualisering af de sociale relationer, fordi kolleger, ledelse og kunder måske sidder spredt ud over den ganske verden.

De udviklinger, som er skitseret ovenfor, har selvsagt betydning for opbygning af sociale relationer, erfarings- og identitetsdannelse mm. i arbejdet. Hvordan det kommer til udtryk, og hvordan vi overhovedet subjektivt skaber mening og identitet gennem arbejdet, er i fokus i dette temanummer om »Arbejdets subjektive betydning«.

Det er imidlertid ikke blot relationen mellem individ og arbejde, der er til debat, men indirekte også den forståelse af arbejde som begreb, der kendetegner de samfundsvidenskabelige diskussioner. Idéhistorisk har arbejdet været tildelt forskellige betydninger. I det antikke Grækenland blev arbejde overvejende opfattet som en uværdig og ufri aktivitet – det havde man slaver til. Den politiske og filosofiske virksomhed, som Platon m.fl. bedrev, blev ikke karakteriseret som arbejde – fravær af arbejde var det, der gjorde mennesket til menneske. I takt med kapitalismens og det borgerlige samfunds opkomst blev der, som Max Weber har beskrevet, udviklet en ny arbejdsmoral: »Den protestantiske etik«. Her ses arbejdet som en moralsk forpligtelse – at man passer sit arbejde (og tjener penge) er tegn på, at man er et godt menneske. Arbej-

de som begreb tildeles en mere positiv betydning, selv om det også er forbundet med 'møje' og 'slid'. Uanset at denne arbejdsmoral af mange i dag regnes for at være en saga blot, præger denne dobbelthed i begrebet – som på én gang indeholdende anstrengelse og tilfredsstillelse – også vores forståelse af arbejdet i dag.

De samfundsvidenskabelige diskussioner og studier af arbejde har været meget prægede af Marx' forståelse af begrebet. Han opfatter arbejdet som et ontologisk begreb – det er gennem arbejdet at vi konstitueres som mennesker, og arbejdet er dermed en helt grundlæggende aktivitet i vores væren og for vores subjektivitet og identitetsdannelse. Arbejdet ses som samfundets strukturerende princip.

For nutidige samfundsforskere som fx Anthony Giddens og Ulrich Beck er arbejdet til gengæld blot én social sfære, en social praksis blandt flere, hvor man som person kan skabe sig mening og identitet. Arbejdssfæren er hverken den grundlæggende eller den mest betydningsfulde – det er snarere hverdagslivssfæren og aktiviteterne i det civile samfund. Hvor arbejdet hos Marx var en fortrinsvis samfundsmæssig aktivitet, der havde et samfundsfrigørende mål, ses arbejdet hos mange teoretikere i dag primært som en kilde til mulig 'frigørelse' af sig selv som person, som en arena for selviscenesættelse og etablering af sociale relationer – men altså kun én arena blandt flere andre. Fokus er her på individet og dets skabelse af mening i forhold til egen livssituation og livsprojekt. I takt med frisættelsen af individerne i det senmoderne samfund er det op til dem selv at konstruere deres egen identitet og mening med livet – der er ikke i samme omfang som tidligere normer og rammer, som udstikker en bestemt vej – og arbejdet er en af de mulige kilder til selvrealisering.

Det er således ikke kun arbejdets konkrete karakter og strukturering, der er under forandring, men også den teoretiske forståelse af arbejde som begreb og af relationen mellem arbejde og menneske.

I en dansk sammenhæng er antologien *Arbejde og subjektivitet* (Roskilde Universitetscenter) fra 1994 et vigtigt referencepunkt, ikke mindst set i et teoretisk perspektiv. Antologiens primære ærinde var at præsentere og kvalificere en særlig vinkel, nemlig den tyske kritiske psykologi. Udgangspunktet er her, at arbejdets subjektive betydning ikke kan afledes af arbejdets objektive strukturer og kendetegn, men er et resultat af en stadig subjektiv tolkningsproces, der indskriver arbejds erfaringen i individets samlede livserfaring. Den kritisk psykoanalytiske tilgang fokuserer på, hvordan den oplevede virkelighed ser ud, samt hvordan disse oplevelser integreres i identiteten og danner udgangspunktet for kollektive erfarings- og læreprocesser. Et centralt spørgsmål er, hvordan disse processer kan medføre en større myndiggørelse og autonomi i arbejdet.

Også inden for engelsk industrisociologi har forholdet mellem arbejde og subjektivitet i de sidste 10-15 år været et væsentligt omdrejningspunkt for diskussioner og teoretisk udvikling. Afsættet for diskussionerne var Bravermans banebrydende *Labour and Monopoly Capital*, som bragte – i første række – arbejdernes subjektive orientering i forhold til arbejdet på banen. Her fokuseredes på, hvordan underordning og modstandsformer prægede identitet, mening og betydning af arbejdet. Samtidig havde den subjektive forholden sig til arbejdet dog også karakter af kreativ og aktiv meningsskabende aktivitet.

I den nyere engelske debat har inspirationskilderne til en teoretisk fornyelse været den sen- og postmoderne sociologi,

spændt ud mellem Giddens og Foucault. Mens Giddens med sin handlingsteori sætter subjektet i højsædet og ser subjektet som det, der aktivt reproducerer og eventuelt også forandrer strukturer og institutioner, sætter Foucault en parentes om subjektet. For Foucault kommer diskurserne og ikke subjektet først; subjektiviteten skabes ved at trække på eksisterende diskurser, og det kan derfor ikke selvstændiggøres og være fokus for en analyse.

Nogle af de beskrevne tilgange kan ikke umiddelbart 'tale sammen' – de repræsenterer forskellige poler og positioner inden for forskningsfeltet. Dette temanummer beskæftiger sig således med et felt, hvor der er bevægelse – der er mange nye problemstillinger at tage fat i og mange nye teorier på banen. I modsætning til 1994-antologien, som fokuserede på en bestemt forståelse, har vi derfor valgt at tage bredere fat og også fokusere på fornyelsen. Nummeret rummer derfor ret forskellige indfaldsvinkler til arbejdets subjektive betydning. To af bidragene tager udgangspunkt i opløsningen af traditionelle begreber om arbejdet som fuldtids lønarbejde. Et tredje bidrag beskæftiger sig med omsorgsarbejde og kønsaspekter, og et fjerde med industriarbejde i utopisk perspektiv. To af bidragene har lagt relativ stor vægt på udvikling og anvendelse af nyere postmodernistisk inspireret teori, ét er primært empirisk og ét bygger videre på den tyske kritiske psykologi. Der er således tale om en bred vifte af spændende vinkler, som til gengæld ikke behandles udtømmende – vægten er på at udfordre og åbne.

Birgitte Simonsen og Noemi Katznelson ser i nummerets første artikel nærmere på de unges syn på og forventninger til arbejdet. De gennemgår en række undersøgelser, der er gennemført på dette område op gennem 1990'erne af forskellige grupper af

unge – både unge på arbejdsmarkedet, under uddannelse og arbejdsløse. Forfatterne peger på, at der blandt de forskellige grupper er forholdsvis ensartede og ganske store forventninger til, hvad arbejdet skal kunne tilbyde dem. Hvis ikke arbejdet forekommer den enkelte spændende og meningsfuldt og således rummer mulighed for selvrealisering, er offentlig forsørgelse i de unges øjne et reelt og accepteret alternativ. Til gengæld er der store forskelle i de enkelte unges evne til at håndtere de krav og rammer som det senmoderne samfund stiller. Nogle unge er fanget mellem forestillinger og idealer, der er knyttet til vilkårene i den reflektive modernitet, og en mere traditionel lønarbejderidentitet, og de risikerer at blive de store tabere fremover.

I Jo Krøjers artikel stilles spørgsmålet: Hvorfor bliver kvindelige socialpædagoger ikke ledere i lige så høj grad som mænd? Forfatteren belyser, hvordan arbejdets betydning – det gode socialpædagogiske arbejde og den gode socialpædagog – konstrueres subjektivt. Hun viser hvordan faglighed forstås og italesættes som noget, der har med pædagogisk udvikling at gøre, og hvordan mændenes muligheder for at positionere sig i dette rum er bedre end kvindernes. Det særligt kvindelige, som fx moderlighed og erfaringer fra moderskabet, problematiseres i forhold til det faglige; huslige opgaver nedvurderes og udgrænses af det faglige af begge køn, men er legitimt for mændene at fravælge. Særligt mandlige egenskaber derimod såsom handlekraft og behov for fysisk udfoldelse omtales som noget, som det pædagogiske arbejde skal blive bedre til at rumme. Jo Krøjer argumenterer for, at diskursanalysen giver en tiltrængt fornyelse af kønsforskningen ved at give indsigt i de forklaringer, mænd og kvinder giver på deres egen placering i den horisontale og vertikale arbejdsdeling. Sagt

på en anden måde: den belyser de forståelser af at være mand eller kvinde, der bliver styrende for, om man vælger at blive leder.

Med Peter Olséns og Christian Clausens artikel skifter vi såvel undersøgelsesfelt som teoretisk tilgang. De tager afsæt i to grundlæggende forskellige udviklingsprojekter, der begge har beskæftiget sig med ændringer af ensidigt gentaget arbejde i industrien, men på hver sin måde. Det ene har været af forholdsvis traditionel karakter med fokus på at skabe engagerede og omstillingsparate medarbejdere gennem at overvinde barrierer mod forandring – det andet har sigtet mod at skabe en demokratisk industri baseret på medarbejdernes visioner. Forfatternes overordnede pointe er, at perspektivet og rammerne for de aktuelle udviklingsprojekter, den sammenhæng de indgår i, er afgørende for, hvilke arbejds erfaringer som kan bringes i spil her, og dermed hvilke læreprocesser som kan foregå. Når syn på og erfaringer fra arbejdet umiddelbart forekommer meget forskellige blandt de ikke-faglærte medarbejdere på de to virksomheder, skyldes det således ikke forskelle i subjektivitet, men snarere den kontekst og proces, som de har været en del af. Det stiller særlige krav til forskerne metodisk og analytisk om at få synliggjort eksisterende magt- og dominansforhold for at nå ned til de 'lag' i subjektiviteten, som ikke umiddelbart fremtræder.

David Metz og Ann Westenholz søger at indkredse identitetsdannelse i midlertidige og spredte arbejdsfællesskaber. Forfatterne argumenterer for, at fremvæksten af nye former for arbejde, hvor arbejdslivet fx stykkes sammen af forskellige løse ansættelser, selvansættelser, distancearbejde etc, udfordrer forskellige institutionaliserede

måder at forstå arbejdsidentitet på. De peger på, at sådanne medarbejdere er i en flertydig situation omkring hvem de selv og dem, de arbejder med, er. I artiklen udvikles en teoretisk forståelsesramme for, hvordan identiteter i arbejdslivet dannes og udvikles i disse specielle og kortlivede arbejdsfællesskaber, ved at diskutere tre beslægtede teorier: Lave og Wengers teori om situeret læring og praksisfællesskaber; Engestrøms 'activity theory' og hans begreb om 'Knot-working', som bruges om praksis, der ikke er organiseret omkring et centrum; og Latour og Callons actor-network teori, hvor subjektivitet ikke ses som fast knyttet til et individ, men er et flertydigt fænomen, der skabes i forbindelse med teknologi.

Dette nummers debatartikel er ikke direkte relateret til temaet, men beskæftiger sig mere overordnet med udfordringerne til arbejdslivsforskningen i dag. Med afsæt i oplevelser på sidste års nordiske arbejdslivskonference i Stavanger diskuterer Bruno Clematide de problemer, som de senere års stigende fokusering på virksomhedsniveauet i arbejdslivsforskningen, afstedkommer. Hvor bliver samfundet af i analyserne, lyder spørgsmålet, og han giver selv nogle bud på, hvordan samfundsmæssige perspektiver kunne integreres under hensyntagen til globalisering, fleksibilisering, osv.

Artiklerne i temanummeret dækker af gode grunde kun en lille flig af det samlede tema, men vi håber med de forskellige vinkler der er repræsenteret, at have vakt stof til eftertanke og inspiration hos en bred kreds af læsere, både blandt praktikere og forskere.

*Pernille Bottrup og Annette Kamp,
redaktionen*